

І коціца і валіца... На параўнальна невялікай тэрыторыі бытуе гэта выслоўе. Далёка не кожны беларус адкажа, што яно азначае. А на Мсціслаўшчыне гэты выраз можна пачуць досыць часта. *А чаго ім беспакоеіца дужа, жывуць — у іх і коціца і валіца ўсяго чыста. Што ж ты, — мадзееш, з быка на індыка перабіваешся, вун у суседа і коціца і валіца: рукі прылажыць умее. Ні разу не праспаў, не пралежаў, пра сям'ю думаў, адтаго і коціца і валіца ўсяго ўсякага.* Выраз гэты азначае поўны дастатак, матэрыяльную незалежнасць і ўжываецца звычайна з адзнакай добрай зайздрасці, адабрэння ці пахвалы. На Мсціслаўшчыне, як і ўсюды ў нас, на Беларусі, любяць яркае, трапнае слова, дасціпны выраз. У дзелавой размове і ў жартах, за святочным сталом і на калгасным сходзе, у пахвале і асуджэнні, у гневе і радасці мсціслаўцы не абыходзяцца без такіх важкіх і ёмістых выслоўяў, якія ў навуковай лінгвістычнай літаратуры атрымалі назву фразеалагізмаў. Гутарка мясцовых жыхароў літаральна перасыпана вобразнымі характарыстыкамі, жывымі і яркімі словамі і іх спалучэннямі. Пра жанчыну, якая ўмее дасціпна адгукнуцца на любыя закіды і ў адказ на кожнае адрасаванае ёй слова пашле дзесяць уласных, скажуць, што яна *і сячэ і паліць* (у вымаўленні *і сякець і паліць*). Жартоўнае *купіла прытупіла* азначае, што ў некага «купілы», гэта значыць грошай, няма ці не хапае якраз у патрэбны момант. Дабрадушны, лагодны чалавек, які хоча паказацца грозным, неўтаймоўным, — гэта ў іранічным або жартоўным вызначэнні не хто іншы, як яшчэ *мікалаеўскі бандыт*. Пра хітруна, што прыкідваецца прасцяком, пачуеш, што яму *мазкі не адбіла*. Няроўныя ўмовы жыцця розных людзей характарызуюцца так: *каму годзя, каму глодзя*. Калі ў некага штосьці не атрымліваецца ў справах ці жыцці, значыць, у яго *не куюцца і не плешчацца* або *не куюцца,*

толькі плешчацца. Той, хто надта шкадуе, раскайваецца, перажывае, *есць губы і зубы*. Зусім слабы, хворы—*не жыцель не радзіцель*. Абсалютнае няведанне вызначаецца выразам *ні сном ні духам*. Той, хто прыкметна паспытаў спіртнога, безумоўна, *на пробку наступіў*. Калі камусьці ніяк нельга дагадзіць, значыць яму ўсё *ні ў часць ні ў ласку ці не слава богу*. Калі моцна сарамацяць, дык *б'юць па вачах*. Хоць мацярынства наогул паважаецца глыбока, але калі *пуза на нос дзярэцца*, гэта ў адрас будучай маці, асабліва незамужняй, гучыць надзвычай непахвальна. Пра зусім бесталковага з рэзкім асуджэннем скажуць, што ў яго хапае здатнасці толькі *на пень брахаць, на калоду тукаць*. І пэўна ж ніхто не захоча, каб, чакаючы або ўспамінаючы яго, *званілі ў разбіты лапаць*. Добрая, спрытная танцорка *б'е дробі*; нехлямяжы з выгляду, але разумны *не кыш варона*; настырныя, напорыстыя *бяруць бацьку за бараду і нават могуць узяць бога за бараду*; дзяўчына, што выйшла замуж па-суседску ці ў сваёй вёсцы, *і ў двары і замужам*; неспакойны сядзіць *як на вінтах*; жанчына-няўмека *не шые, не порыць*; аматар да спіртнога *не пралье*; зламыснік *грэе грэнку*, а ў распусніка *рогі параслі*.

Дух раняць, хадзіць ханалём, не вярста, не ў часці, пацалаваць у прабой, кожа гарыць, на карон, не чорт бяды, ні то ні два, ні ў голавы ні падаслаць, елькіна ахрана, на след не наступаць і шмат іншых не менш яркіх, вобразных, каларытных выразаў гучаць літаральна на кожным кроку.

Тут змешчаны фразеалагізмы, што занатаваны галоўным чынам у вёсках Чырвонагорскага сельсавета Мсціслаўскага раёна Магілёўскай вобласці. Многія з іх, відаць, вузкамясцовыя, рэгіянальныя. Але ёсць і больш або менш агульнавядомыя. Адсеяць, адабраць толькі мясцовае ў бытуючай фразеалогіі той ці іншай гаворкі зараз яшчэ досыць цяжка. Ды і калі ўважліва прыгледзецца да вядомых фразеалагізмаў і іх ужывання ў гутарцы мясцовых жыхароў адзначанага кутка Мсціслаўшчыны, можна заўважыць нямала новага, арыгінальнага і цікавага. Агульнавядома, напрыклад, устойлівае словазлучэнне *галаву кружыць*. А між тым тут яно выступае ў многіх варыянтах, некаторыя з якіх, магчыма, невядомы ў іншых месцах: *галаву закружыць, галаву ўскружыць, галаву пакружыць, галаву накружыць, галаву дакру-*

жыць. Апрача таго, дзеяслоў *кружыць* часта замяняецца сінонімам *круціць*, які ў сваю чаргу дае тыя ж прэфіксальныя ўтварэнні. Вядомы фразеалагізм *ездзіць на чужой шыі* дае адзінкі *наездзіць на чужой шыі*, *ад'ездзіць на чужой шыі*, *наездзіць на чужой шыі*, *наездзіцца на чужой шыі*, *даездзіць на чужой шыі*, *даездзіцца на чужой шыі*. Кампанент фразеалагізма назоўнік *шыя* ў сваю чаргу замяняецца назоўнікамі *спіна*. У фразеалагізме *грэць змяю на грудзях* дзеяслоў дае ўтварэнні з прыстаўкамі *са-*, *пры-*, *па-*, *ата-*, *на-*, *да-*. Вялікую колькасць форм з дэрыватыўнымі варыянтамі дзеяслоўных кампанентаў маюць фразеалагічныя адзінкі *вадзіць за нос*, *вайком выць*, *віляць хвостом*, *выбівацца ў пень*, *глядзець бальшымі вачамі*, *глядзець у бутылку*, *драць кожу*, *дрыжэць за сваю шкуру*, *ездзіць вярхом*, *забягаць перад і шмат якія іншыя*.

Усё гэта гаворыць за тое, што трэба больш уважліва прыглядацца да аднаго з багацейшых пластоў вуснай народнай мовы, якім з'яўляюцца фразеалагізмы.

Фразеалогія — гэта экспрэсіўна-эмацыянальны фонд мовы, сродак моўнай стылістыкі. Вобразна-выяўленчая выразнасць, эмацыянальна-экспрэсіўная насычанасць, прастата граматычнага афармлення абумоўліваюць даўгавечнасць гэтай багатай і вельмі прадуктыўнай скарбніцы сродкаў мовы.

У аснове фразеалагізма ляжыць, як правіла, звычайнае словазлучэнне. Сінтаксічная ўстойлівасць узнікае ў выніку метафарычнага пераасэнсавання свабодных словазлучэнняў, калі яны набываюць абагульненае пераноснае значэнне. Пры гэтым у пераважнай большасці выпадкаў той сэнс, на які абапіраецца метафара, у падобных словазлучэннях захоўваецца, гэта значыць адны і тыя ж злучэнні слоў могуць выступаць то як фразеалагізмы, то як свабодныя спалучэнні: *адліваць пулі* — прамы сэнс 'вырабляць кулі' і пераноснае значэнне 'рабіць або гаварыць надзвычайнае'. Тое ж выразна праглядае ў спалучэннях *глядзець у бутылку*, *недалёка адысці*, *вінціка не хватае*, *зматываць вудачкі*, *прышчаміць нос* і інш. Але сустракаюцца фразеалагічныя ўтварэнні, якія не маюць адпаведных аманімічных свабодных словазлучэнняў: *глядзець у душу*, *запасць у душу*, *паміраць са смеху*, *стрэляны верабей*, *малоць чуш*, *гарадзіць чапуху*. Такія спалучэнні слоў не ўжываюцца ў прамым значэнні. Асоб-

ныя фразеалагізмы ў якасці свабодных словазлучэнняў выступаюць толькі аказіянальна.

Фразеалагізмы валодаюць радам толькі ім уласцівых прызнакаў, па якіх яны дакладна вызначаюцца: сэнсавая цэласнасць, невывадзімасць іх значэння з «сумы» значэнняў слоў, раздзельнааформленасць, устойлівасць, узнёўляльнасць, перасэнсаванасць (пры наяўнасці перасэнсаваных аманімічных адпаведнікаў), неперакладальнасць, вобразнасць, экспрэсіўна-эмацыянальная выразнасць. Яны нярэдка будуцца як гіпербалы, літоты, паронімы, эўфанізмы, антытэзы, аксюмараны і іншыя сродкі паэтычнай выразнасці. Некаторыя з іх заснаваны на ігры слоў, каламбурах, сінанімічных паўторах, алагічных спалучэннях. Пэўную ролю адыгрывае акцэнтацыя. Ім уласцівы самыя разнастайныя эмацыянальныя адценні — гумару, жартоўнасці, насмешлівасці, гневу і інш.

Фразеалагізмы — гэта самастойныя, гатовыя адзінкі мовы са сваім лексічным значэннем. Для іх характэрна непадзельнасць на часткі. Іх устойлівасць закладзена ў семантычнай сутнасці словазлучэння, бо фразеалагізм не проста гатовае цэлае, а адзінае цэлае. Ён не арганізуецца ў працэсе моўных зносін па волі гаворачага, а ўзнаўляецца ў гатовым выглядзе, як клішэ, у якім строга фіксаваны лексічны састаў, структура і значэнне.

Вывучэнне дыялектнага фразеалагічнага матэрыялу — адна з актуальных задач беларускай лексікалогіі. Наш народ мае багацейшыя запасы гэтага матэрыялу. Зафіксаваць, вывучыць яго — святы абавязак кожнага пакалення, бо ў гаворках побач з няспынным папаўненнем іх ідзе інтэнсіўны адваротны працэс: шмат што са старога дыялектнага інвентару забываецца, беззваротна знікае. Тое, што не запісана сёння, заўтра можа быць страчана назаўсёды. А гэта ж неацэннае народнае багацце, выпрацаванае практыкай і вопытам многіх і многіх пакаленняў. Без вывучэння фразеалогіі жывой народнай мовы нельга вывучаць фразеалогію мовы літаратурнай, бо яны цесна ўзаемазвязаны. Вывучэнне дыялектнай фразеалогіі дасць каштоўны матэрыял для выяўлення агульных заканамернасцей утварэння і бытавання сінтаксічна непадзельных адзінак.

Тут зроблена спроба даць апісанне фразеалагічнага матэрыялу, які бытуе на абмежаванай тэрыторыі — у сучаснай гаворцы жыхароў часткі аднаго раёна. У гэтай

гаворцы сустракаюцца самыя розныя па свайму паходжанню фразеалагізмы. Сярод іх няма такіх, якія яшчэ ніколі не фіксаваліся і не былі ў навуковым і літаратурным ужытку. Вусная форма гаворак абумоўлівае шырокае вар'іраванне фразеалагізмаў. У гаворцы яны часцей выяўляюць свае граматычныя магчымасці. Дзеяслоўныя, напрыклад, значна часцей ужываюцца ў абодвух трываннях. Так, у літаратурнай мове не маюць закончанага трывання *капіць неба, тачыць лясы, тойч ваду ў ступе, тачыць зубы, цягнуць каніцель*. А на Мсціслаўшчыне скрозь гавораць: *адкапіць неба, патачыць лясы, па тойч ваду ў ступе, дацягнуць каніцель* і г. д. Часцей мяняюцца лік і час дзеясловаў. У гаворцы досыць часта ўжываюцца ў фразеалагізмах дзеясловы ў будучым складаным часе, значна часцей мяняюцца стан і лад дзеясловаў, значна шырэйшае змяненне па асобах: *вума не прыкладзеш, у толк не возьмеш, далёка зойдуць*.

У гаворцы вельмі распаўсюджаны дэрыватыўныя формы — вытворныя фразеалагічныя адзінкі, у якіх адзін з кампанентаў адрозніваецца словаўтваральнымі афіксамі ці іншымі форма- і словаўтваральнымі сродкамі. Рэдка сустракаецца ў фразеалагізмах замена дзеяслова назоўнікам, у той час як у літаратурнай мове гэта з'ява распаўсюджана значна шырэй. *Пераліванне з пустога ў парожняе, тропка (трапанне) нервай* — такія адзінкавыя прыклады пры значнай агульнай колькасці аддзяслоўных назоўнікаў у гаворцы.

Дыялектныя фразеалагізмы маюць большую тэндэнцыю да шматзначнасці. У іх больш рухомы парадак кампанентаў. Агульнаадмоўныя, якія ў літаратурнай мове ўжываюцца толькі з адмоўем *не*, у гаворцы амаль усе ўжываюцца без адмоўя, праўда, з адмоўным значэннем.

Пры падрыхтоўцы працы з-за нявырашанасці шматлікіх агульных пытанняў узнікла няма цяжкасцей: што лічыць загалоўнай адзінкай, якімі павінны быць тлумачэнні, паметы, лексікаграфічная апрацоўка, будова артыкула, стылістычная характарыстыка, гісторыка-этымалагічныя даведкі, падбор ілюстрацыйнага матэрыялу і інш. Яшчэ далёка не высветлена пытанне аб размяшчэнні фразеалагізмаў. У «Фразеалагічным слоўніку рускай мовы» (1967) вызначаецца апорнае слова і фразеалагічныя адзінкі даюцца столькі разоў, колькі ў іх знамяналь-

ных слоў. Гэта выклікала шэраг нараканняў. У друку выказвалася меркаванне, што такая падача абцяжарвае слоўнік і не заўсёды мэтазгодна. Шмат хто з даследчыкаў фразеалогіі лічыць найбольш мэтазгодным іменна алфавітнае размяшчэнне фразеалагізмаў. У той жа час існуюць думкі, што алфавітнае размяшчэнне — гэта размяшчэнне па неістотнай прыкмеце. Але якія б думкі не існавалі, а праца павінна быць зручнай пры карыстанні. На думку ўкладальніка, алфавітная падача больш, чым іншыя віды яе, гэту зручнасць забяспечвае, хоць тут таксама ёсць пэўныя цяжкасці з-за таго, што шмат якія фразеалагізмы маюць вельмі няўстойлівы парадак кампанентаў.

У данай працы прынят алфавітны парадак размяшчэння фразеалагізмаў у іх зыходных формах.

Фразеалагізмы, якія дапускаюць перастаноўку кампанентаў, падаюцца ў той форме, у якой яны найбольш ужывальныя. Асабліва частую перастаноўку кампанентаў дапускаюць дзеяслоўныя фразеалагізмы. У іх звычайна на першае месца ставіцца дзеяслоў. А калі ён першае месца займаць не можа, тады фразеалагізм даецца з такім парадкам кампанентаў, які замацаваўся ў ім: *адпускаць вожкі, браць на мушку, але: зубы лупіць.*

Адваротныя варыянты (з перастаноўкай кампанентаў) не паказваюцца, але прыклады прыводзяцца з рознымі варыянтамі парадку кампанентаў.

Варыянты фразеалагічных адзінак для зручнасці карыстання і для таго, каб не паўтараць тлумачэнне і не прыводзіць па некалькі разоў паметы, падаюцца ў адным артыкуле. Замяняльныя кампаненты прыводзяцца ў дужках: *жываць (зганяць) са свету.* Варыянты падаюцца толькі адзін раз пры асноўнай фразеалагічнай адзінцы. У іншых месцах (па алфавіту) яны не змяшчаюцца. Разам даюцца тыя варыянты, у якіх не заўважаецца істотных адрозненняў. А калі такія адрозненні выяўляюцца, фразеалагізмы прыводзяцца асобна.

Не зводзяцца ў адзін артыкул дзеяслоўныя і намінатыўныя фразеалагізмы аднаго ўтварэння. Але ў адным артыкуле падаюцца іменныя ўтварэнні ад дзеяслова. Марфалагічныя варыянты падаюцца ва ўсіх выпадках, фанетычныя — толькі ў некаторых. Факультатыўныя кампаненты даюцца ў прамых дужках: *зарубіць [сабе] на насу.*

Найбольш складаная падача дзеяслоўных фразеалагізмаў, што абумоўлена багаццем граматычных катэгорый дзеяслова, яго форма- і словаўтваральных сродкаў. Гэтыя фразеалагізмы даюць найбольшую колькасць варыянтаў, толькі ў іх магчымы дэрыватыўныя ўтварэнні.

У загалолак, як правіла, выносіцца фразеалагізм з дзеясловам незакончанага трывання, за выключэннем тых выпадкаў, калі фразеалагізм з дзеясловам незакончанага трывання зусім не ўжываецца або незакончанае трыванне з'яўляецца вытворным ад закончанага.

Парныя па трыванню фразеалагізмы падаюцца разам, паколькі яны абазначаюць адно і тое ж дзеянне і з'яўляюцца відавymi формамі адных і тых жа лексічных адзінак. Толькі ў адзінкавых выпадках у залежнасці ад трывання мяняецца значэнне фразеалагізмаў. У такіх выпадках фразеалагізмы падаюцца на сваіх месцах па алфавіту: *валяць дурака* і *зваляць дурака*.

Для зручнасці карыстання і эканомнасці ў адным артыкуле з зыходнай формай даюцца дэрыватыўныя ўтварэнні без тлумачэння, але з сэнсавай паметай. Толькі ў тых выпадках, калі мяняецца колькасць значэнняў, усе формы і ўтварэнні ў артыкуле тлумачацца асобна.

У асабовых фразеалагізмах у адрозненне ад інфінітыўных указваецца час: *аж за вушамі трашчыць, цяп., пр., буд.*

У некаторых выпадках паказваюцца змены ў ліку. Гэта робіцца тады, калі змены ў ліку нясуць якое-небудзь дадатковае сэнсавое адценне, *гл. дух дрыжыць, дух вылазіць, з пустымі карманамі*.

Калі недзеяслоўны фразеалагізм мае кампанент-дзеяслоў, які змяняе трыванне, то змяненне трывання не паказваецца, а толькі пазначаецца: *незак. і зак.*

Пры неабходнасці даецца граматычная характарыстыка, паказваюцца розныя абмежаванні. Даецца стылістычная характарыстыка, прыводзяцца розныя паметы сэнсавага і эмацыянальна-экспрэсіўнага характару. Зрэдку паказваецца прыналежнасць да розных гістарычных пластоў мовы (*уст. і інш.*).

У неабходных выпадках паказваецца сувязь з кантэкстам: *перамываць косці (каму), зарэзаць без нажа (каго)*. Пранікальнасць фразеалагізмаў не паказваецца.

Да асобных фразеалагізмаў (мясцовага паходжання) даецца іх гісторыя.

Каб падмацаваць значэнне, паказаць сінтаксічныя сувязі, апраўдаць стылістычную кваліфікацыю, фразеалагізмы падаюцца ў кантэксце. З мэтай эканомнасці прыводзіцца звычайна па аднаму прыкладу на фразеалагізм. А ў значных па аб'ёму артыкулах асобныя аднатыпныя фразеалагізмы падаюцца без прыкладаў.

У гаворцы агульнаадмоўныя фразеалагізмы часта ўжываюцца без адмоўя. Апошнія формы падаюцца без тлумачэння ў гэтым жа артыкуле пасля ілюстрацыйнага матэрыялу.

У кнізе змяшчаюцца фразеалагізмы з рэестравымі адзінкамі на літары А—З, што складае каля палавіны ўсяго сабранага матэрыялу. Варыянты і іншыя формы сустракаюцца на літары ўсяго алфавіту. Поўны алфавітны паказчык мяркуецца даць у заключнай частцы працы.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

Тут прыводзяцца ўсе граматычныя і лексіка-семантычныя паметы, якія сустракаюцца ў фразеалагічнай частцы і дадатку-слоўніку. *Абв.*— абвесны лад; *абмеж.*— абмежавана; *абраж.*— абражальнае; *адз.*— адзіночны лік; *адзінк.*— адзінкава; *адм.*— адмоўнае; *аднакр.*— аднакратнасць; *асудж.*— асуджальнае; *буд.*— будучы час; *він.*— вінавальны склон; *вульт.*— вультарнае; *гл.*— глядзіце; *груб.*— грубае; *гумар.*— гумарыстычнае; *жарт.*— жартоўнае; *зак.*— закончанае трыванне; *законч.*— закончанае; *звыч.*— звычайна; *зніж.*— зніжальнае; *іран.*— іранічнае; *кніжн.*— кніжнае; *лаянк.*— лаянкавае; *мн.*— множны лік; *множн.*— множнасць; *н.*— небудзь; *наз.*— назоўнікавае ўтварэнне; *неадабр.*— неадабральнае; *неалаг.*— неалагізм; *незак.*— незакончанае трыванне; *нездав.*— недавальненне; *непаўн.*— непаўната дзеяння; *пагардл.*— пагардлівае; *параўн.*— параўнайце; *пачын.*— пачынальнасць; *перан.*— пераноснае значэнне; *пр.*— прошлы час; *прам.*— прамое значэнне; *працягл.*— працягласць; *працягл.-фінальн.*— працягла-фінальнае значэнне; *рапт.*— раптоўнасць; *рэдкаўж.*— рэдкаўжывальнае; *рэзульт.*— рэзультатыўнасць; *спец.*— спецыяльнае; *сучасн.*— сучаснае; *узмацн.*— узмацняльнасць; *ум.*— умоўны лад; *усаеаг.*— усеагульнасць; *уст.*— устарэлае; *цяп.*— цяперашні час; *шматкр.*— шматкратнасць; *час.*— часовасць.